

O'ZBEK MILLIY MUSIQA SAN'ATI TARIXIDAN

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10511647>

Karimov Abdulxay Tursinovich

Farg'ona davlat universiteti San'atshunoslik fakulteti "Vokal va cholg'u" ijrochiligi kafedrasida dotsenti, O'zbekiston Respublikasida xizmat ko'rsatgan artist:

ANNOTATSIYA

Ushbu maqolada o'zbek elining azal- azaldan, ustoz -shogird an'anasi orqali yetib kelgan olti maqom yani "Shashmaqom"ni yosh avlodning ma'naviy dunyo qarashini boyitishda ulkan o'rin tutishi va milliy musiqa san'atimizning qanchalik boy, uzoq tarixga ega ekanligi to'g'risida so'z yuritilgan.

Kalit so'zlar:

Chang, qonun, arfa, usta Usmon Zufarov.

O'zbek xalqining boy musiqiy tarixida cholg'u ijrochiligi juda katta o'rin tutadi. Buning sabablaridan biri, bir ovozli shaklida rivojlanadi. Al-Farobiyning musiqiy risolasida ta'kidlanishicha, cholg'u ijrochiligi ikki xil yo'nalishga bo'linadi: jo'rovozlik va yakka ijrochilik. Farobiyning aytishicha, soz ovozga jo'r bo'ladi yoki ovozni boshqarib boradi.

O'zbek xalqining musiqa san'ati o'zining ko'p asrlik tarixi davomida o'z an'alarini, ijrochilik qonuniyatlarini va badiiy mohiyatini saqlabgina qolmasdan hozirda rivojlanib yangicha talqinda boyib bormoqda.

Barcha musiqiy cholg'ular kabi qadimgi chang sozi qachon ixtiro qilingani to'g'risida aniq ma'lumotlar mavjud emas. Lekin, arxeologik qazilmalardan topilgan yodgorliklarda tasvirlangan arfa (chang), bu cholg'uni qadimiyligidan dalolat beradi. Ularga ko'ra, bu soz dastlab kichik hajmda tirnab chalinadigan cholg'u bo'lib, u o'zining jarangdorligi va tovush tarovatining boyligi bilan ajralib turgan. Ushbu cholg'u arab musiqasida «Qonun», Eronda «Santur», o'zbek va tojiklarda esa «Chang» deb nomlangan. Uzoq yillar davomida arfa (chang) cholg'usining vatani Misr hisoblangan va u qadimgi yodgorliklarda o'z aksini topgan (eramizdan avv.3000-2500 yy.). Arfa (Chang) cholg'usining besh xili, yani uchta burchakli va ikkita yoysimon ko'rinishlari mavjud ekanligi mutaxassislar tomonidan isbotlab berilgan. 1940 yili Surxondaryo viloyati, Termiz shahri yaqinidagi Ayritom qo'rg'onida arxeologik qazishmalar chog'ida chang cholg'usining qadimgi shakli bo'lgan arfa chalayotgan ayol frizi topilgan. Bu cholg'u uch burchak ko'rinishda bo'lib, o'n uchta tori bo'lgan. Tarixchi olim K.Trever qayd etganidek, "Ayritom qo'rg'onida topilgan frizlarning barchasi

mahalliy hunarmandlar tomonidan yasalgan va ular eramizdan avvalgi XVIII asrga borib taqaladi". Shu ma'noda chang cholg'u ijrochiligi musiqa san'atimizda juda qadimgi tarixga egadir. Chang cholg'usi haqida. O'rta asr allomalarining musiqiy risolalarida ma'lumotlar berilgan. Jumladan, musiqashunoslik fanining asoschisi Abu Nasr Muhammad al-Farobiyning yozishicha bu cholg'u Samarqandlik Xulays ibn Axvas tomonidan So'g'dda ixtiro etilgan bo'lib, so'ngra Bag'dodda va boshqa mamlakatlarda tarqalgan ekan. Umuman «chang» arab, fors va turkiy adabiyotlarda xilma-xil bo'lib, egri, chang, chog'ona, shudurg'u, yaturg'on atamallari ostida berilgan. "Chang" nomini XIII asrda uchramiz. Qutbiddin Sheroziy (XIII asr) "Durrat-ut toj" (Musiqa thaqida dur asar) risolasida qonun, nusxa, navxi kabi qadimgi cholg'ular asarida Chang cholg'usini ham tilga olib, "tovushi ochiq torlardan sadolanuvchi cholg'ular" tarkibiga kiritadi. XIV asrning oxiri XV asrning boshlarida Ozarbayjonning Marog' shahrida tug'ilgan bo'lsada, hayotining ikkinchi yarmi Temur saroyida-Samarqandda o'tgan va Hirotda vafot etgan Abduqodir G'oyibiy (Marog'iy)ning "Jama al-alxan fi-ilm al-musiqiy" (Musiqa ilmida ohanglar to'plami) risolasida qonun cholg'usini ta'riflab -cholg'u trapetsiya shaklida yasalib sado taraladigan quti, jami yetmish ikkita uchta mis simlar tortilib tarang sozlangan, tovushqatori 24 boshqichdan iborat bo'lganligi haqida bayon etadi. XVII asrda yashab ijod qilgan Darvesh Ali Changiyning risolasida nafaqat musiqa nazariyasi, balki turli davr ijrochilari va saroy qoshida keng tarqalgan musiqa cholg'ularidan bo'lgan tanbur, chang, nay va qonun haqida ham to'xtalib o'tadi.¹

Darvesh Ali-ibn Mirzo Ali ibn Xo'ja Maxmud Marvariz shu cholg'uning mohir ijrochisi bo'lgan. U yoshligidan changga mehr qo'ydi va keyinchalik shuxrat qozondi. Shu davrning yana bir mohir changchisi Mavlono Zaynuliddin Rumi edi Darvesh Ali ta'kidlashicha, u juda ko'p peshrav va kuylar ijod qilgan. Ulardan eng ko'zga ko'rinarlisi 3 ta peshrav edi: 1) Husayni maqomining pardalarini o'z ichiga oladi, 2) Soqil-Iroq maqomi pardalari asosida ijod qilingan, 3) Peshravi ufor. Xusayniy maqomining xonalaridan tarkib topgan. Yana Darvesh Ali Changiy qadimda (changni) kelib chiqishi haqida shunday yozadi: Chang qadimiy cholg'u bo'lib, Mesopotamiyadan tortib, to Xitoygacha bo'lgan juda katta masofani egallagan. Buxoroda (XVI asr) Shayboniylardan bo'lgan Abdulla xonning zamondoshi Xo'jai Kalon (Buyuk Xo'ja, shayx xo'ja Sa'd) og'ir dardga giriftor bo'ladi. Tabib Sulton Muhammad uni davolab, kasalini yengishda chang mashqlarini tinglashni tavsiya etadi.

Chang cholg'usi asrlar davomida takomillashib, avlod-dan-avlodga, yani bizgacha yetib kelgan, musiqiy hayot taqozosi bilan o'zbek xalq cholg'ularini

¹ Olimboyeva. K. M.Ahmedov. O'zbekiston Xalq sozandalari. T., 1959

zamonga xos takomillashtirish zaruriyati tug'ildi. 1940-yillarda xalq cholg'ularini yasash va takomillashtirish bo'yicha maxsus ustaxonalar ochildi. Namangandagi musiqa ustaxonasiga taniqli xalq sozandasi Usta Ro'zmat Isaboyev (1885-1964) boshchilik qildi. U ijrochilar tomonidan keng qo'llanilgan yarim xromatik changni bir necha nusxasini yasab tayyorladi. Toshkentdagi ustaxonada mashhur cholg'ular ustasi Usta Usmon Zufarov (1899-1981) chang cholg'usini yangi nusxalarini yaratdi.

Xorazmda esa mashhur xalq sozandasi, bastakor Matyusuf Xarratov changni takomillashtirish ustida sabot bilan ishladi. Izlanishlar natijasida Matyusuf Xarratov o'z o'g'li Fozil Xarratov, sozanda Faxriddin Sodiqov va Axmad Odilovlar bilan hamkorlikda changning yuqori pardalarini qo'shimcha torlar va xarraklar hisobiga kengaytiradi. Ushbu o'zgarishlarni sozandalar ma'qullashadi. Shunday qilib u ijrochilik amaliyotiga tadbiiq etiladi. Cholg'uga kiritilgan yana bir yangilik, cholg'u bir oktava ko'tarib sozlashga moslashtirildi. Bu esa birmuncha changning ixchamlashuviga sabab bo'ldi. Chang cholg'usining yangi nusxalarini yaratish San'atshunostlik instituti tasarrufidagi musiqa ustaxonasining ustalari: U.Zufarov, Z.Zokirov, S.E.Didenkolarning zimmalariga yuklanadi. Yangi nusxadagi chang taniqli ijrochi hamda tadqiqodchi - Ashot Ivanovich Petrosyans tashabbusi bilan Toshkent musiqa bilim yurtida va u rahbarlik qilayotgan O'zbekiston davlat filarmoniyasining o'zbek xalq cholg'ulari orkestrida sinaldi va ma'qullandi (1943y.). Natijada chang sozi ta'lim tizimiga kiritildi. Shoakbar Shoakramov, Abdusamat Ilyosov, Ashraf Ashrapov, Mahammadjon Rasulov va Ahmad Odilovlar o'quv dargohida ta'lim olgan birinchi ijrochilardan bo'lishdi va bu ijro uslubi tizimi yo'lga qo'yildi, ko'zlangan maqsad o'z tastig'ini topdi. O'ziga xos yaratilgan chang cholg'usi tez orada ijrochilik amaliyotida qo'llanila boshladi va keng ommalashdi. Musiqa cholg'ularini yasovchi ustalar chang soziga qalb qo'ri, ko'z nuri va erishgan tajribalarini sarflab, naqshinkor bezakli changlar yasay boshladilar. Changning tovush sifati, sadolanishi va jarangdorligi, tarannum jozibasi ko'p sonli tinglovchilar e'tiborini o'ziga jalb etdi. Bu tipdagi chang cholg'ulari O'zbekiston radiosi cholg'u ansamblida, Muqimiy nomidagi respublika musiqali drama teatrining cholg'ular orkestri jamoasida, O'zbekiston davlat filarmoniyasi tasarrufidagi o'zbek xalq cholg'ulari ansambllari tarkibida o'z o'rnini topdi. Takomillashtirilgan changning asosiy turi bo'yicha yuqori tovushli, o'rta va past tovushlarga mansub changlar oilasi: chang-prima, chang-pikkalo, chang-tenor, chang-bas cholg'ulari yaratildi. Mavjud changning ijrochilik imkoniyatlari kengaytirildi, yangi tovush chiqarish yo'llari yaratildi. Chang chog'usida yangi tovush chiqarish yo'lari, ijrochilik uslublari A.Odilov va A.Petrosyanslarning "Chang darsligi" da kengaytirilib, rasmiylashtirildi. Endilikda chang sozida tovush chiqarish yo'llari bittadan to'rttagacha oshirildi. Bular: Urma zarb-asosiy tovush

chiqarish yo'li, chang cho'plarini torlarga birinketin urib tovush hosil qilish;

Cho'p chertmak. Pizzicato col legno (pizz.col legno)- cho'plarni orqa yassi qismi bilan tirnab (chertib) ijro etish; 3. Barmoq chertmak. Pizzicato (pizz.)-qo'l barmoqlari bilan chang torlarini mayin chertib chalish; 4. Cho'p tarak. Col legno (col leg.)-cho'pning orqa yassi qismida chang torlarini chiqillatib urib chalish. Turli manbalarda e'tirof etilishicha, chang cholg'usiga o'xshash sozlar, jahon xalqlarining musiqiy ijrochilik amaliyotida ham vaqti-vaqti bilan ta'mirlangan va takomillashtirilgan. Hozirgi kunda changsimon sozlar orkestr va ansambl ijrochiligida keng qo'llanilib kelinmoqda. Ulardan ayrimlarining nomlarini ko'rsatib o'tish maqsadga muvofiqdir: 1. Simbal (Vengriya, Polsha,Ukraina, Belarus xalqlari cholg'usi); 2. Santur (Eron, Kavkaz orti xalqlarida uchraydigan cholg'u); 3. Gusli (Rus xalq cholg'usi); 4. Kokle (Latish xalq cholg'usi); 5. Kantele, kankles (Litva xalq cholg'usi); 6. Kannel (Estoniya xalq cholg'usi); 7. Koto (Yaponiya xalq cholg'usi); 8. Yochin, yatag' (Buryatiya xalq cholg'usi). Qayd etilgan cholg'ularda ham cho'plar bilan torlarni urib chalish, qo'l barmoqlari yoki maxsus chertmaklar bilan torlarni chertib tovush chiqarish yo'llari mavjud. Ularning o'ziga xos ijrochilik maktablari ham yaratilgan. Yangi yo'nalishdagi "Chang maktabi"ning shakllanishi, chang cholg'usini takomillashtirilishi natajasida ijrochilik amaliyotida o'ziga xos chang ansambllarini tuzish imkoniyatini yaratdi.

Umuman, Sharqda sozandalar ayollar ijrochiligiga ustuvor ahamiyat beriladi. Misol uchun, mashhur islom musiqashunosi Ishaq Mavsiliyning quyidagi so'zlari mashhur: "Kuyni erkaklar yaratadi, ayollar esa bezaydi", yani ayollar nozik didni, his-tuyg'uni (emotsiyani) va sabrli bo'lganligi uchun ijrochiligida mahoratli bo'ladi. Shu sababli mahoratli ayol sozandalar changni ijro qilganida olamu odam kuyib ketadi" deydi Navoiy: Zuhra, bir lahza cholma soz ohir, Chekmagil lahni dilnavoz ohir. Bu o'rinda "lah" - kuyning avj pardasi. Navoiy musiqani shu qadar chuqur idrok etadiki, uning fikricha, "agar mahoratli sozanda ijro qilgan kuy dilnavoz (dilning navosi) bo'lsa, olamu odam kuyib ketadi". Bu o'rinda mutafakkir bejiz "Navo" so'zini taxallus sifatida takrorlangani ma'lum bo'ladi. Bundan tashqari, Navoiyning mana shu fikridan ta'sirlangan Abdulla Oripov (1941-2016) "Munojat" she'rida "Kuyi shunday bo'lsa agar, Odamzot g'amiga qanday chidar" deb yozgandi. ijrochiligida mahoratli bo'ladi. Shu sababli mahoratli ayol sozandalar changni ijro qilganida olamu odam kuyib ketadi" deydi Navoiy: Zuhra, bir lahza cholma soz ohir, Chekmagil lahni dilnavoz ohir. Bu o'rinda "lah" - kuyning avj pardasi. Navoiy musiqani shu qadar chuqur idrok etadiki, uning fikricha, "Agar mahoratli sozanda ijro qilgan kuy dilnavoz (dilning navosi) bo'lsa, olamu odam kuyib ketadi". "Navo" so'zini taxallus sifatida takrorlangani ma'lum bo'ladi.

Bundan tashqari, Navoiyning mana shu fikridan ta'sirlangan Abdulla Oripov (1941-2016) "Munojat" she'rida "Kuyi shunday bo'lsa agar, Odamzot g'amiga qanday chidar" deb yozgandi. Navoiy shoh Bahrom saroyidagi "bazmni" tasvirlab, chang cholg'u ijrochilarining mahoratini shunday ko'rsatadi:

Tushgan ahli navo cholib derga,
Zuhrani ko'rdin indurib yerga.
Ikki yo'din mug'anniy ikki hayl,
Jong'a tandin chiqorg'a solib mayl. O'ngda turinavoz
urub doston,

Qo'zg'onib har navoda Turkiston. So'l sori forsi
surudu nig'am,
Fitkai Fors, bar Iroqu Ajam
Kavkabiyy Jom aksi kam'afitan,
Tob aro o'ynaki suhayli Yaman.

Ma'nosi: "Bazmda sozandalar soz chalib go'yoki Zuhrani koinotdan Yerga olib tushishgan holda o'tirishibdi; ikki tomonda (bir-biriga ro'baro' holatda) mug'anniylar (musiqa ijrochilari) guruhi joylashgan; o'ngdagi san'atkorlar butun Turkistonni qo'zg'otadigan kuy va doston kuylashadi; chap yondagi san'atkorlar forsiy tilda Fors (Eron), Iroq va arab bo'lmagan xalqlarining qo'shig'i va kuyini ijro etishmoqda; bu huddi Suhay boshchiligida yulduzlar Yamanga (yani Yerning durlar makoniga) tushganga o'xshaydi". Demak, Husayn Boyqaro (1436-1505) saroyidagi san'atkorlar guruhi huddi shunday joylashishgan, faqat Navoiy buni shoh Bahrom saroyiga ko'chirib tasvirlaydi. Bundan tashqari, Navoiy urg'u berayotgan uch fikrga e'tibor bering: 1) Ansambl rahbari changchi bo'lgan ("Zuhra yerga tushgan"); 2) Sulton Husayn Boyqaro saroyidagi yig'inda turli tillardagi kuy va qo'shiqlar ijro etilgan; 3) Navoiy davrida ham san'atkorlarni yulduz ("kavkab") deb atashgan.²

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Olimboyeva K., M.Ahmedov - O'zbekiston xalq sozandalari. T., 1959
2. Fitrat A.- "O'zbek klassik musiqasi va uning tarixi"
3. Семёнов А.А.- "Трактат по музыке Дарвеш Али"
4. Xoltojiyev A., Begmatov S.- Madaniyat va san'at oliy o'quv yurtlarining an'anaviy sozandalik mutaxassisliklari uchun "Chang sinfi dasturi" broshyurasi
5. Odilov A., Petrosyans.A. Chang darsligi . -T., 1961
6. Akbarov I. Musiqa lug'ati. -T., 1997

² Xoltojiyev A., Begmatov S.- Madaniyat va san'at oliy o'quv yurtlarining an'anaviy sozandalik mutaxassisliklari uchun "Chang sinfi dasturi" broshyurasi

-
7. Y.Rajabiy "Uzbek xalq musiqasi" I, II, III, IV, V jildlar. T.,1955-1959
 - 8.Y.Rajabiy "Shashmaqom" I, II, III, IV, V, VI jildlar.T., 1966 -1975
 9. Rajabov I. "Maqomlar masalasiga doir" T., 1963